

KONRAD JAŹDŹEWSKI

OGÓLNE WIADOMOŚCI O CZERMNIE-CZERWIENIU

I. CZĘŚĆ SZCZEGÓŁOWA

Zagadnienie Grodów Czerwieńskich i ich stolicy, Czerwienia, jest przedmiotem nie słabnącego zainteresowania wielu pokoleń historyków polskich, rosyjskich i ukraińskich. Począwszy od pierwszych dziesiątków lat XIX w., zaczęli zagadnieniem tym zajmować się także archeolodzy, zrazu powierzchownie i po amatorsku; począwszy zaś od drugiej połowy XX w. także bardziej systematycznie. Znaczne zainteresowanie Grodami Czerwieńskimi jest zrozumiałe, zważywszy, że chodzi tu o ziemię pograniczną między Polską a Rosją, o którą z jednej strony toczyły się w zamierzchłej przeszłości, a także przed niedawnym czasem, zażarte walki i spory, a która z drugiej strony była łącznikiem między oboma krajami, pośrednicząc w przekazywaniu różnych nowych zdobyczy kulturalnych.

Nie jest moim zadaniem jako archeologa samemu w niniejszym niewielkim szkicu zająć się wszystkimi ważniejszymi problemami historycznymi, związanymi z Czermnem-Czerwieniem i z Grodami Czerwieńskimi. Czynią to lepiej ode mnie rutynowani mediewiści, bazujący na źródłach pisanych i zajmujący się tymi zagadnieniami od wielu lat. Sądzę jednak, że znaczne poszerzenie bazy źródłowej w stosunku do jej dotychczasowej objętości, dokonane w wyniku badań archeologicznych przeprowadzonych w 1952 r., upoważnia mnie do zabierania głosu w sprawach nie tylko ściśle archeologicznych. Trzeba się jednak już zaraz na wstępie zastrzec, że wspomniane badania z racji szczupłości swego zakresu nakazują bardzo wielką ostrożność w formułowaniu wypowiedzi. Stoimy bowiem dopiero u progu wielkiej akcji badawczej, która w przyszłości ustokrotnie zapewne zdobyty przed rokiem materiał dowodowy i tym samym umożliwi właściwe ujęcie zagadnień dopiero po wielu latach żmudnych badań terenowych i gabinetowych. W tej jednak chwili winni jesteśmy, ja i moi współpracownicy, zdać sprawę społeczeństwu i władzom państwowym,

które umożliwiły i tak wydatnie poparły badania archeologiczne na Grodach Czerwieńskich, z wyników wstępnej i krótkiej kampanii badawczej w terenie, a także przedstawić rezultaty kilkumiesięcznej pracy gabinetowej nad zdobytymi materiałami.

Zanim jednak przedstawi się wyniki prac zespołu badawczego z 1952 r., należy pokrótce zaznajomić się z dotychczasowym stanem badań nad dziejami Czerwienia. Stołeczny ten gród ziemi czerwieńskiej, tak ważny ongiś, w wyniku specyficznych kolei losu nie doczekał się tego rozwoju, który stał się udziałem większości równorzędnych mu grodów średnio-wiecznych, takich np. jak Włodzimierz, Smoleńsk lub Czernihów na Rusi, czy też Sandomierz, Opole, Łęczyca lub Gdańsk w Polsce. Nie tylko nie ma on dziś kontynuacji w postaci drugorzędnej czy też zgoła trzeciorzędnej miasta lub miasteczka, a nawet osady, ale ślad po nim zatracił się tak dalece, że historiografia XIX i poł. XX w. poszukiwała go na przestrzeni od okolic Chełma (Uchanie i Czerniejów) do okolic Przemyśla, Halicza, Stanisławowa i Zaleszczyk (Czerwonogród)¹. Trzeba jednak stwierdzić, że nowsza historiografia polska redukowała te rozliczne alternatywy do dwóch miejscowości, Czerniejowa pod Chełmem i Czerma pod Tyszowcami, radzieccy historycy zaś, np. ostatnio M. N. Tichomirow², B. A. Rybakow i W. W. Mawrocin³ oraz A. N. Nasonow⁴, opowiadają się właściwie jedynie za identyfikowaniem historycznego Czerwienia z grodziskiem na terenie dzisiejszej wsi Cermno w pow. tomaszowskim (woj. lubelskie). Pominąwszy argumenty czerpane z dziedziny archeologii, o których w dalszym ciągu będzie mowa, należy stwierdzić, że od strony historiografii, bazującej na źródłach pisanych, ostatnie i — jak się wydaje — także ostateczne słowo w sprawie definitywnej lokalizacji Czerwienia na terenie wsi Cermno padło z ust prof. S. Kuczyńskiego. Na podstawie *itinerarium* jednego z książąt włodzimierskich, podróżującego po terytorium Grodów Czerwieńskich w 1268 r., mógł on ustalić ponad wszelką wątpliwość tożsamość Cermna z dawnym Czerwieniem⁵.

¹ S. Cercha, *Gdzie znajdowały się Grody Czerwieńskie?*, [w:] Litwa i Ruś, Wilno, t. 3: 1912, s. 21—40, 166, 185; tenże, *Chełmszczyzna — ziemią „Grodów Czerwieńskich“*, „Świat Słowiański“, Kraków, t. 1: 1913, s. 261, 271. Dalsza literatura w pracy: J. Widajewicz, *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku*, Poznań 1937, s. 8, 9.

² M. N. Tichomirow, *Driewnierusskije goroda*, Moskwa 1946, s. 116.

³ W. W. Mawrocin, *Oczierk istorii driewniej Rusi do mongolskiego zawojowania*, [w:] *Istorija kultury driewniej Rusi*, Moskwa—Leningrad 1948, t. 1, mapa po s. 30, której autorem jest B. A. Rybakow.

⁴ A. N. Nasonow, „Russkaja ziemia“ i obrazowaniej territorii driewnierskogo gosudarstwa, Moskwa 1951, mapa po s. 136.

⁵ Komunikat prof. S. Kuczyńskiego wygłoszony na konferencji naukowej, poświęconej Grodom Czerwieńskim w Hrubieszowie 26 września 1952 r.

Materialnymi pozostałościami po Czerwieniu zajął się pierwszy ok. 1820 r. Adam Czarnocki (Zorian Dołęga Chodakowski), znany polski pionier badań archeologicznych na obszarze ziem polskich i Rosji, opowiadając się za identycznością dzisiejszej wsi Czermno oraz położonego na jej obszarze grodziska z dawnym Czerwieniem⁶. Kilkadziesiąt lat później, bo w 1844 r., zwrócił baczniejszą uwagę na Czermno z najbliższą okolicą i na znajdujące się na jego obszarze zabytki, a także na podania miejscowe, badacz rosyjski Pawliszczew⁷.

Najwięcej danych w terenie zdobył jednak spośród wszystkich badaczy ubiegłych dziesięcioleci A. W. Łonginow⁸. Jego szczegółowe informacje i obserwacje, zebrane blisko 70 lat temu, gdy miał tu jeszcze do czynienia z ludnością miejscową, od bardzo dawna zasiedziałą i przechowującą odwieczne tradycje i podania — są dla nas dziś szczególnie cenne z tej racji, że w wyniku II wojny światowej nastąpiły tam bardzo znaczne zmiany w składzie ludności. Zerwała się przez to bezpowrotnie niejedna nić tradycji, mogąca zaprowadzić nas na niemal zupełnie zasypane ślady dawnego stanu rzeczy. Po Łonginowie prowadzili na terenie Czermna poszukiwania powierzchniowe rozmaici amatorzy-zbieracze i niekiedy poważniejsi badacze. Nieliczne materiały z tych poszukiwań znalazły się między innymi w zbiorach Zakładu Archeologii Przedhistorycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego (pod nr inw. 651), później w Muzeum Archeologicznym Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, a ponadto też w zbiorach Zakładu Prehistorii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie⁹. Ok. 1922—1926 r. zbierał tu dane, m. in. dla celów konserwatorskich, prof. dr Roman Jakimowicz. W 1941 r. przeprowadzał niewielkie i — jak się zdaje — niezbyt systematyczne prace wykopaliskowe na samym grodzisku w Cermnie oraz na terenie jednej z wczesnośrednio-wiecznych osad podgrodowych przy tym grodzisku, a zarazem na cmentarzysku z tego czasu (na stanowisku Wronowice-Doliwo, st. 1, pow. Hrubieszów) — archeolog ukraiński dr L. Czikalenko. Co się stało z wynikami tych badań, nie wiadomo bliżej; zabytki stamtąd znajdują się może w zbiorach archeologicznych we Lwowie.

⁶ M. N. Karamzin, *Istorija gosudarstwa rossijskogo*, t. 1, s. 185, t. 4, s. 61, przyp., t. 7, dodatek, s. 103 — tu wzmianka o informacji Zoriana Dołęgi Chodakowskiego; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym i jeograficznym i statystycznym...*, t. 2, Warszawa 1845, cz. 2, s. 1187. 1188.

⁷ Przedruk opisu Pawliszczewa z 1844 umieszczony w „Warszawskim Dniwniku“ z r. 1865, nr 245.

⁸ A. W. Łonginow, *Czerwienskie goroda — istoriczeskiej oczierek w swiazis etnografiej i topografiej Czerwonnoj Rusi*, Warszawa 1885, s. 182—187.

⁹ S. Nosek, *Katalog zabytków archeologicznych Lubelszczyzny* (w rękopisie), hasło: *Powiat Tomaszów—Czermno*.

Pewne informacje o swych poszukiwaniach przesłał L. Czikalenko — ile mi wiadomo — prof. dr W. Antoniewiczowi w Warszawie. Między 1945 a 1952 r. robił na terenie Czerмна i przyległych Wronowic poszukiwania amatorskie były dyrektor szkoły 11-letniej, mgr Edmund Michałkiewicz z Tyszowiec, i to w tych samych mniej więcej miejscach, co L. Czikalenko. Zabytki pochodzące z tych rozkopów dołączone zostały do zbiorów pochodzących z późniejszych systematycznych badań. Te zaś poprzedzone zostały przez krótkie oględziny terenu Czerмна i najbliższej jego okolicy, dokonane przez prof. dr A. Gieysztorą i prof. dr Z. Rajewskiego oraz nieco później przez prof. dr K. Jażdżewskiego i doc. dr A. Nadolskiego i kilku dalszych członków zespołu badawczego w 1952 r. Systematyczne prace wykopaliskowe w Czerمنى zapoczątkowane zostały 21 sierpnia 1952 r. w wyniku uchwał konferencji Historyków Polskich w Otwocku na przełomie lat 1951 i 1952 oraz postanowień Kierownictwa Badań nad Grodami Czerwieńskimi, aprobowanych przez szerszy komitet naukowy. Tak przedstawiają się pokrótce dzieje dotychczasowych badań archeologicznych na terenie Czerмна.

Czerمنى jest dziś wsią, liczącą przed II wojną światową 118 gospodarstw, po tej zaś wojnie podupadła wskutek zniszczenia znacznej ich liczby. Była to więc do niedawna wieś dość ludna, choć nie tak rozległa, jak niejedna sąsiednia. Miejscowość ta leży w pow. tomaszowskim, w woj. lubelskim, na samej granicy tego powiatu i pow. hrubieszowskiego, na lewym brzegu rzeki Huczwy (dopływu Bugu), niedaleko ujścia do niej strugi zwanej Siniuchą, 5 km na N od miasteczka (zarazem siedziby urzędu gminnego) Tyszowce, ok. 20 km na SW od Hrubieszowa i ok. 25 km na W od Bugu. W rozplanowaniu swym jest Czerمنى wsią dość mocno rozczłonkowaną, z co najmniej pięcioma wylotami i dość wyraźnym śladem dawnego trójkątnego placu targowego, którego konfiguracja pierwotna bez późniejszej zabudowy widoczna jest jeszcze na mapie polskiej (zapewne rękopiśmiennej) — jak się zdaje — w skali 1 : 84 000 z dopiskiem ołówkowym: r. 1915, wzorowanej widocznie na rosyjskiej „wiorstówce“. Wieś ta rozłożyła się na urodzajnych lessowo-czarnoziemnych polach, wznoszących się o 1—6 m nad poziom Huczwy i przyległych do niej łąk. Znaczną część krajobrazu otaczającego wieś stanowią też bardzo szerokie, zabagnione doliny Huczwy (szerokość jej doliny koło Czerмна — średnio 2 km) oraz Siniuchy (szerokość tej doliny ok. $\frac{3}{4}$ km). Zabagnienie tych dolin było do 1936 r., w którym przeprowadzono regulację Huczwy i Siniuchy, bardzo znaczne, a poziom wód wyższy o bez mała 1 m ponad ich dzisiejszy poziom. Jednolity płat suchego, wyniesionego i dość równego terenu ornego i mieszkalnego wkracza w ką, utworzony przez podmokłe łąki nad Huczwą (od wschodu) i nad Siniuchą (od południa) i „rozdrabnia się“ w postaci całego szeregu oddzielnych, nie po-

łączonych ze sobą wzgórków-kęp. Główny zespół tych „kęp“ (w większości uprawnych) znajduje się na południowy wschód od wsi. Kępa wysunięta najdalej w tym kierunku, zarazem najbardziej „wciśnięta” w kąt między zdegradowanym dziś (latem wyschniętym), a dawniej głównym odgałęzieniem ujściowej partii Siniuchy, usytuowana więc w miejscu najbardziej obronnym, zajęta jest przez grodzisko wczesnośredniowieczne, zwane przez ludność miejscową Zamczyskiem lub Dużym Zamczyskiem (Czermno, st. 1). Wszystkie pozostałe kępy w liczbie pięciu, położone między grodziskiem a południowo-wschodnim krańcem wsi noszą na sobie obfite ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, tym liczniejsze, im bardziej są zbliżone do grodziska. Kępa najbliższa, o zarysie nerkowatym, położona na północny zachód od grodziska, zwana przez ludzi miejscowych Zameczkiem lub Niwą 1 (Czermno, st. 2) i prawie trzykrotnie od grodziska obszerniejsza, oddzielona jest odeń wąską smugą bagnistej łąki. Wzdłuż południowo-wschodniej krawędzi tej kępy widać ślad rozoranego wału. Jej usytuowanie oraz nazwa wskazują na to, że mamy najprawdopodobniej do czynienia z umocnionym głównym podgrodzem. Centrum jego oddalone jest od środka grodziska ok. 200 metrów. Inne kępy tego zespołu, położone w bliższym lub dalszym sąsiedztwie umocnionego podgrodzia, w odległości ok. 300—600 m na północny zachód od grodziska, są na ogół mniejsze od głównego podgrodzia, poprzedzielane od niego i wzajemnie od siebie mniej lub więcej zatorfionymi łąkami, dość pogie i pozbawione jakichkolwiek śladów umocnień. Znajdowały się tu dalsze niewielkie osiedla podgrodowe (Czermno, st. 3—6). Wspomniany tu zespół, złożony z grodziska, umocnionego głównego podgrodzia i czterech otwartych skupień osadniczych na kępach, stanowi ciasniejszy właściwy kompleks osadniczy wczesnośredniowiecznego Czermna, dający się wpisać w prostokąt, którego bok dłuższy, równoległy do Huczwy, wynosi ok. 700 m, boki zaś krótsze, wsparte o oba odgałęzienia Siniuchy — po 300 m długości. Przyglądając się ukształtowaniu terenu, przez który przebiega się miejscami dość głębokim parowem północne odgałęzienie Siniuchy w swej partii ujściowej, nie można oprzeć się przekonaniu, że odgałęzienie to jest sztuczne i że przeprowadzone zostało jeszcze we wczesnym średniowieczu dla zabezpieczenia wspomnianego zespołu osadniczego w Czermnie. W ten sposób przy wyższym poziomie wód Huczwy i jej dopływów, istniejącym jeszcze niecałe dwadzieścia lat temu, a jeszcze wyższym przed wiekami przy większym zalesieniu, gród w Czermnie wraz ze związanymi z nim najbliższymi osadami podgrodowymi otoczony był zewsząd wodą lub bagnami, lub też jednym i drugim zarazem. Gród w Czermnie należy zatem do kategorii grodów nizinnych, najbardziej typowej dla całego wielkiego północnego odłamu Słowiańszczyzny (wschodniej i zachodniej).

Grodzisko leży w odległości ok. 150 m na południowy zachód od

Huczwy i ok. 1100 m na południowy wschód od centrum wsi Czermino, tzn. od miejsca, gdzie znajduje się szkoła. Ma ono rzut owalny, średnicę (mierzoną u zewnętrznej podstawy rozplyniętych wałów) 190×122 m i obwód ok. 460 m. Średnica jego od korony do korony wałów wynosi 145×95 m. Oś podłużna grodziska jest mniej więcej prostopadła do kierunku biegu Huczwy i przebiega po linii WSW—ENE. Obecnie wały jego osiągają miejscami 6 m, przed kilkudziesięciu zaś laty były wyższe. Według A. W. Łonginowa (w latach ok. 1885 r.) dochodziły one do 3 sążni, czyli 6,40 m wysokości. Szerokość ich u podstawy wynosi obecnie ok. 20 m, u szczytu ok. 9 m. Obniżenie wałów nastąpiło w wyniku celowego rozwlóczenia dokonanego z nakazu dawniejszych właścicieli majątku. Z ich też polecenia rozwieszono zewnętrzną część wału we wschodniej partii grodziska, na długości ok. 30 m. Przy tej sposobności zauważyli ludzie uczestniczący przy rozwożeniu, że podkład pod wał stanowić miał torf, nasyp miał być przeważnie z piasku, w którym znajdowały się też węgle drzewne, ułamki naczyń i kości zwierzęcych. W północnej części wału jest zakłębienie, które prawdopodobnie należy uważać za ślad po bramie. Śladów po fosie nie widać. Być może bagna otaczające stanowiły dostateczną obronę. Dziedziniec wewnętrzny grodziska wynosi ok. 125×79 m. Nieco na zachód od środka dziedzińca jest zagłębienie, które tak dawno, jak sięga pamięć miejscowych najstarszych ludzi, zawsze istniało i było często zapełnione wodą i zarosłe trzcina. Jest to najprawdopodobniej pozostałość po studni i mieszkańcy Czermina tak też to zagłębienie nazywają. Dziedziniec grodowy nie jest równy. W jego części wyższej, w partii północno-wschodniej, a niedaleko domniemanej bramy, znaleziono przy kopcowaniu ziemniaków, na głębokości ok. 40—50 cm, resztki fundamentów z cegieł — jak je określił świadek tego faktu, jeden z najstarszych ludzi z okolicy. Wiadomość ta jest o tyle godna uwagi, że z cytowanej uprzednio notatki Pawliszczewa z 1844 r. wynika, iż na jednym „z trzech umocnień ziemnych otoczonych pozostałościami wałów od strony wsi... między Huczwą i Czerminem-Wakijowem... odkryto ślady kamiennego muru“. Uzupełnieniem tej wiadomości jest informacja, że na grodzisku w Czerminie miały znajdować się przed 1914 r. kamienie „ze zwalin“, które chłopci z sąsiedztwa podobno zabrali i użyli do budowy¹⁰.

W czasie badań powierzchniowych w 1952 r. natrafiono istotnie na grodzisku (st. 1) i na obwarowanym podgrodzium (st. 2) na mało charakterystyczne fragmenty cegieł. W każdym razie nie można wyłączyć możliwości istnienia murowanych z kamieni i cegieł budowli wczesnośredniowiecznych. Godzi się jeszcze wspomnieć, że na dziedzińcu grodowym napoty-

¹⁰ Informacja inż. Czesława Wesołowskiego, rodem z okolic Tyszowiec, zamieszkałego w Warszawie. Z kolei jego informowała o tym matka jego, rodem z Zamłynia pod Tyszowcami.

kano dawniej parokrotnie szkielety ludzkie¹¹. Przy systematycznych pracach wykopaliskowych natrafiono istotnie na dość liczne ułamki kości ludzkich. Trudno orzec, czy chodzi tu o ślad zrujnowanego cmentarzyska z czasów istnienia grodu lub z czasów po jego opuszczeniu, czy też są to szkielety ludzi, poległych tam w czasie zdobywania grodu przez Tatarów w 1240 r., tak jak to było w Kijowie i w wielu innych grodach ruskich. Dodam, że również i na najbliższym podgrodzium (Czermno, st. 2) wyorywano szkielety ludzkie. Szczegółowe wyniki systematycznych prac wykopaliskowych, prowadzonych w 1952 r. na dziedzińcu grodowym w jego części południowej, pod wałem, podają moi współpracownicy: doc. dr A. Nadolski, mgr A. Abramowicz i mgr A. Zbierski. Ja sam w dalszych odcinkach tego artykułu ograniczę się do sformułowań bardziej ogólnych, opartych na ich opracowaniach. Obecnie przejdę do charakterystyki innych obiektów czermieńskiego zespołu osadniczego.

Gród czermieński (st. 1) łączył się z pierwszym podgrodzium obwarowanym (st. 2) zapewne za pomocą pomostu przechodzącego nad zabagnioną wąską smugą łąki, dzielącą te dwa obiekty osadnicze. Wydaje się, że nikłego śladu istnienia takiego pomostu można się dopatrzeć w ciemnej smużce na zdjęciu lotniczym tego odcinka terenu. Pomost ten wychodzi od domniemanej bramy grodowej prosto ku przeciwległemu skrajowi kępy podgrodowej. Istnienie tego rodzaju pomostów poświadczono jest w bezpośrednim sąsiedztwie. Okazuje się bowiem, że dzięki specyficznym warunkom, które stworzyła melioracja wodna z 1936 r., ujawniły się konstrukcje dawnych pomostów-grobli, łączących z sobą poszczególne ważniejsze partie czermieńskiego kompleksu osadniczego. Znaczne obniżenie lustra wodnego, będące następstwem wspomnianej melioracji, sprawiło, że gruby „kozuch“ torfów, nasiąkły i napęczniały wodą, zaczęły z roku na rok osiadać, odsłaniając coraz bardziej wierzchołki dziesiątków i setek pali, głównie dębowych, wbitych ongiś w łągi nadrzeczne Huczwy i Siniuchy. Gdy jeszcze przed kilkudziesięciu laty nikt o nich nie wiedział, dziś przy koszeniu łąk stale się o nie zawadza. Chłopi miejscowi usunęli wobec tego niestety już znaczną część pali, sporo ich jednak zostało. Udało się stwierdzić, że pale te w trzech lub czterech równoległych rzędach, a w odstępach jednometrowych, biegły w liniach prostych w poprzek dolin rzecznych, jako pozostałości po pomostach wyłożonych dranicami i szerokich na ok. 4 m. Jeden taki pomost stwierdzono między grodziskiem a osadą podgrodową, po drugiej, prawej stronie Huczwy, na terenie wsi Wronowice-Doliwo (st. 1), na przestrzeni ok. 100 m. Pomost ten, który pierwotnie miał zapewne ok. 350 m długości i przebiegał ukośnie w kie-

¹¹ Wzmianka o tym istnieje już sprzed 100 lat w cytowanej pracy M. Balińskiego i T. Lipińskiego z 1845 r.

runku SW—NE poprzez Huczwę, oznaczono jako st. 7 w Czermnie. Z opowiadań ludzi miejscowych wynikałoby, że z okolicy bramy wychodził jeszcze inny, trzeci taki pomost w kierunku południowo-wschodnim, w stronę wzgórz piaszczystych po drugiej stronie Huczwy, mniej więcej tam, gdzie dziś jest Zakład Dobroczyanny (sierociniec), wraz z kaplicą w Turkowicach. Więźniowie, zatrudnieni przy regulacji Huczwy w 1936 r., mieli także natrafić na pale przy brzegu rzeki, w okolicy tych pomostów.

Na powierzchni obwarowanego podgrodzia ze śladami wału, wznoszącego się nad okoliczne łąki ok. 2,5—3 m (st. 2), znaleziono we wszystkich jego punktach bardzo liczne ułamki naczyń silnie obtaczanych, tego samego zupełnie typu, co ceramika znaleziona na grodzisku, m. in. też fragmenty dużych korczag importowanych z Rusi Kijowskiej, a ponadto porozbijane kości zwierzęce, przęśliki z łupku wołyńskiego, kawałki żuźła żelaznego z dymarek, kawałki ołowiu, różne nie określone bliżej przedmioty żelazne, paciorki szklane oraz fragmenty szklanych bransolet. Całość znalezionych tam zabytków przypada wyłącznie na III okres wczesnośredniowieczny (950—1300 r.), wyjątek stanowi może 1 niezbyt pewny ułamek naczynia nieco słabiej obtaczanego i o mniej rozwiniętym profilu, które można by uznać ewentualnie za formę nieco starszą niż z 950 r. Na stanowisku tym znaleziono też ułamki cegieł, które mogą pochodzić z budowli wczesnośredniowiecznych, choć rzecz ta wymaga jeszcze bliższego sprawdzenia. Podobnie, choć bardziej skromnie, przedstawia się inwentarz innych osad podgrodzowych tego kompleksu (Czermino, st. 3—6). Po drugiej, wschodniej stronie Huczwy, już na terenie pow. hrubieszowskiego, istnieje wśród rozległych łągów nadrzecznych kilka dalszych kęp, o charakterze wydm piaszczystych, noszących na sobie ślady osad i cmentarzysk wczesnośredniowiecznych. Największą z nich jest wąska i bardzo wydłużona kępa, ciągnąca się równolegle do Huczwy, w odległości 100—150 m od jej koryta, na przestrzeni bez mała 2 km, w stronę wsi Wakijów i Wronowice. Do II wojny światowej istniał tam przysiółek złożony z kilku gospodarstw, mający na mapach nazwę Doliwo, u miejscowej zaś ludności Ostrów, w 1939 r. zniszczony całkowicie. Na południowym cyplu tej kępy na przestrzeni kilku hektarów spotyka się zarówno bardzo liczne zabytki, świadczące o istnieniu osady wczesnośredniowiecznej (tysiące ułamków dawno rozbitych naczyń, silnie obtaczanych, połupane kości zwierzęce itp.), jak też mnóstwo kości ludzkich z rozoranego cmentarzyska, najprawdopodobniej również wczesnośredniowiecznego (Wronowice-Doliwo, st. 1). Kości tych, znajdujących się niezwykle płytko pod powierzchnią, wyorano w ostatnich dziesiątkach lat znaczną ilość, bardzo wiele wała się też na powierzchni. Stąd miejsce to zwie się Grzebowisko lub Pobojobwisko. Tu w 1941 r. L. Czikalenko odkrył — jak opowiadają miejscowi ludzie — 4 szkielety w pozycji wy-

prostowanej, ułożone na wznak. Wspomniałem już poprzednio, że stanowisko to połączone było z grodziskiem w Czermnie za pomocą pomostu. Na północ od tego stanowiska, w odległości 300 i 800 m od niego, znajdują się na tej samej kępie dalsze ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w postaci dwóch stanowisk (Wronowice-Doliwo, st. 4 — bliższe st. 1 i jeszcze dość obfite w zabytki, tzn. fragmenty ceramiki i łupane kości zwierzęce, oraz Wronowice-Doliwo, st. 2 — bardziej odległe od st. 1, a bliższe przysiółka Wronowice-Paprzyca, z nikłymi śladami osadnictwa w postaci niewielu ułamków naczyń). Trzeba dodać, że według opowiadań ludzi miejscowych dzieci wiejskie, bawiące się w 1920 r. w piasku w północnej części przysiółka Doliwo-Ostrów, w okolicy st. 2, ok. 200—300 m na wschód od Huczwy i ok. 100 m na wschód od drogi z Doliwa do Wronowic, natrafiły na 2 żarnowy z szarego granitu od żarn rotacyjnych, o średnicy ok. 50 cm, oraz na liczne ułamki naczyń. Około 1927 r. znalazł jeden z miejscowych mieszkańców w tymże mniej więcej miejscu składany brązowy („złocisty“) krzyż grecki z trójlistnymi zakończeniami ramion i z czarną obwódką na krawędziach (*niello?*). Nasuwa się przypuszczenie, że może jest to ten „miedziany krzyż grecki otwierany“, którego fotografia, wykonana przez E. Rastawieckiego, znajduje się w archiwum Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie¹². Na wschód od opisanej tu dużej kępy znajdują się zagubione wśród rozległych łągów (dawniej moczarów) dwie dalsze małe kępy, ledwie o 1—1½ m wznoszące się nad poziom tych łągów. I na nich znaleziono ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej tego samego typu, co na wszystkich stanowiskach poprzednich oraz ułamki łupanych kości zwierzęcych. Stanowiska te, ciągnące się prawie w prostej linii od st. 1 we Wronowicach-Doliwie, w odległości 300 m (Wronowice-Doliwo, st. 3) i 650 m (Turkowice, st. 2) od tamtego na wschód, w kierunku wsi Turkowice, znajdowały się zapewne przy drodze (pomoście), wiodącej w poprzek szerokiej, zabagnionej doliny Huczwy z grodziska i osad podgrodzowych w Czermnie na wschodni brzeg rzeki i dalej.

Zwróćmy się teraz w innym kierunku. W południowo-wschodniej części wsi, o kilkadziesiąt metrów na południe od dzisiejszego mostu przez północne odgałęzienie Siniuchy, ok. 150—200 m na północ od północnej krawędzi łągów szerokiej, zabagnionej doliny głównego koryta Siniuchy, a ok. 850 m na W od grodziska, znajdują się również zabytki wczesnośredniowieczne w postaci dość licznych ułamków naczyń z tego czasu (Czermno, st. 14). Jest prawdopodobne, że chodzi tu o ślad jakiejś wczesnośredniowiecznej „kolonii“ osadniczej, która usadowiła się — jak wolno przypuszczać — w miejscu dość ważnym, gdyż blisko rozdroża, skąd

¹² S. Nosek, *Katalog zabytków archeologicznych Lubelszczyzny* (w rękopisie), hasło: *Powiat Tomaszów—Czermno*.

drogi rozchodziły się z jednej strony w kierunku głównego czermieńskiego kompleksu osadniczego z grodem na czele, z drugiej w kierunku Wakijowa i dalej na północ oraz na południe w kierunku Bełza. O ok. 100 m dalej na SE, przy tejże dawnej drodze do Bełza napotykali mieszkańcy Czerмна parokrotnie ślady cmentarzyska, według wszelkiego prawdopodobieństwa również wczesnośredniowiecznego (Czerмна, st. 15). Są tu dość liczne groby szkieletowe na głębokości ok. 1—2 m, w jamach grobowych o szerokości ok. 80 cm. Jeden z grobów zawierał żelazny topór lub czekan. Cmentarzysko to znajduje się na północnym przyczółku drewnianego pomostu, prowadzącego poprzez zabagnioną dolinę Siniuchy na południe, jako fragment wspomnianej drogi do Bełza (Czerмна, st. 8). Pierwotna długość tego pomostu wynosiła ok. 500 m, dziś dostrzec go można dobrze na przestrzeni ok. 150—200 m. Pozostałości po nim składają się z czterech równoległych rzędów dębowych pali, dołem zaostzonych, długich obecnie na 2—3 m i grubych na 15—30 cm, wbitych w odstępach średnio co 1½ m w kierunku podłużnym i w odstępach 1-metrowych w kierunku poprzecznym. Szerokość pomostu pozbawionego dziś pokrywających go niegdyś dranic wynosiła ok. 4 m. Opodal pomostu, po zachodniej jego stronie, znaleźli gospodarze miejscowi w obrębie doliny Siniuchy przy kopaniu torfu żelazny grot oszczepu (w l. 1934—1936) oraz ułamek glinianego naczynia, zdobionego rowkami poziomymi, zapewne wczesnośredniowiecznego (na głębokości ok. 1½ m, w l. 1945—1951).

Przy południowym przyczółku omawianego pomostu, na południowym skraju doliny Siniuchy, na terenie zajęтым przed kilkudziesięciu laty całkowicie przez las tyszowiecki, tam gdzie dziś znajduje się kolonia Czerмна, zwana Za Groblą, natknięto się w l. 1926—1928 w wykopie drogi do Tyszowiec, na skraju piaszczystego wzgórza, na kilka grobów szkieletowych (Czerмна, st. 12). Ok. 50—100 m na zachód od tego miejsca miała istnieć jeszcze w l. 1882—1921 — według opowiadania 84-letniego mieszkańca Czerмна — mogiła o średnicy ok. 7 m, wysoka podobno na ok. 3 m, która uległa zrównaniu (Czerмна, st. 11) przy budowaniu na jej miejscu gospodarstwa (niejakiego Kazimierza Wronki), 700 m na południowy zachód od tych dwóch punktów, na skraju lasu tyszowieckiego, przy drodze do Marysina i Perespy, znajduje się kopiec o średnicy ok. 6 m i wysokości 1 m (Nadleśnictwo Tyszowce, st. 1). Ludność miejscowa uważa go za mogiłę, a nie za kopiec graniczny. Do tego dodać trzeba, że według cytowanej już relacji Łonginowa z r. 1885 (o Grodach Czerwieńskich) „w sąsiednim lesie czerwieńskim, wówczas sięgającym do samej Siniuchy, na całej długości rozrzucone jest nieprzeliczone mnóstwo mogił ziemnych“. Te wszystkie dane razem wzięte wskazują na istnienie w tym miejscu przed laty rozległego cmentarzyska, kurhanowego i może też płaskiego. z którego dochowały się do dziś tylko nikle resztki.

Mniej więcej na tym samym obszarze, przy południowym skraju łąk nad Siniuchą i ok. 300 m na zachód od drogi z Czerмна do Tyszowiec, w odległości $1\frac{1}{2}$ km na południowy zachód od grodziska w Czermnie, mamy do czynienia ze śladami jeszcze jednej osady podgrodowej w postaci intensywnie ciemno zabarwionego pola, zasianego licznymi uławkami silnie obtaczanych naczyń wczesnośredniowiecznych (Czerмно, st. 10). Ta przyczółkowa osada broniona jest od południa wałem obwodowym, mającym ok. $1\frac{1}{2}$ km długości (Czerмно, st. 9). Wał ten przebiega w kierunku WNW—ESE, łącząc końcami swymi dolinę Siniuchy z doliną Huczwy. Linia wału jest wygięta, w części zachodniej tworzy wybrzuszenie w stronę południa, a w części wschodniej odgina się lekko ku północy. Wał ten zachował się dobrze tam, gdzie go chronił las, na polach ornych został niestety w ostatnich 10 latach miejscami całkowicie rozorany. Na wspomnianej już poprzednio mapie w skali 1:84 000 (z dopiskiem: r. 1915) przebieg tego wału został utrwalony. Można też jego przebieg dojrzeć na zdjęciu lotniczym. Wał ma w lepiej zachowanych partiach dziś jeszcze ok. $1\frac{1}{2}$ m wysokości, niegdyś dochodziła ona zapewne do $2\frac{1}{2}$ m. Szerokość obecna wynosi u podstawy (razem z osypiskiem) ok. 6 m, pierwotna wynosiła ok. 4 m. Można przypuszczać, że na wierzchu znajdował się częstokół, choć konkretnych dowodów na to nie ma. Po stronie zewnętrznej wału (licząc od czermieńskiego zespołu grodowego), zwróconej na południe, znajduje się rów, szerokości pierwotnie 4 m, a głębokości $1\frac{1}{2}$ m, dziś przeważnie nie osiągający tych wymiarów. Rolą tego wału było niewątpliwie bronić w pierwszej linii przyczółka, a w dalszej grodu i najbliższych podgrodzi przed atakami idącymi z południa. Zabytki znalezione w wale, w rowie i na powierzchni wału datują go, podobnie jak wszystkie dotychczas omawiane obiekty, na III okres wczesnośredniowieczny. Szczegółowe dane o nim zawiera artykuł doc. dr A. Nadolskiego. Ludność miejscowa opowiada, że pierwotnie wał ten miał ciągnąć się „ode Lwowa aż do Zamościa“. Tę nieprawdopodobną i nie popartą realnymi faktami wersję podaję tylko dlatego, że wiąże się ona poniekąd z wersją inną, budzącą też poważne wątpliwości. Otóż z Czermnem sąsiaduje od zachodu wieś Perespa. Niektórzy autorzy¹³ (opierając się na dawnych przekazach) tłumaczą nazwę tej wsi jako „nasyp“, „wał“. Wywiad przeprowadzony wśród mieszkańców wsi Perespa, m. in. też u najstarszych, liczących lat 87 i 78, nie dał żadnych rezultatów: nikt nigdy tam nie słyszał o istnieniu jakiegokolwiek wału czy nasypu na terenie wsi Perespa

¹³ A. Andrijaszew, *Oczierk istorii wołyńskiej ziemi do końca XIV stulecia*, „Kijewskije Uniwersitetskije Izwestija“, 1887, s. 76; Tichomirów, *Driewnierusskije goroda*, s. 116; Longinow, *Czerwienskije goroda...*, s. 187. Longinow powołuje się tu na latopis ipatiewski (s. 74, 79, 199, 235), gdzie „perespa“ oznacza „wał“.

i nikt spośród tych, którzy znali język ukraiński, nie słyszał, by „perespa“ oznaczała „wał“, „nasyp“, czy też cokolwiek innego. Natomiast dwaj mieszkańcy Czerмна, bracia Szymon i Michał Nowosadowie, w wieku lat 60 i 57 (i to jedynie ci), twierdzili, iż starzy ludzie z Czerмна i Perespy opowiadali im w początkach XX w. to, co sami słyszeli od swych dziadów, mianowicie, że przez pola orne, ciągnące się na wschód od Perespy, mniej więcej o 1 km od wschodniego krańca wsi, a ok. 400 m na południowy zachód od rowu granicznego między Czerმnem a Perespą, miał niegdyś ciągnąć się długi wał tego samego rodzaju, co wał obwodowy w lesie tyszowieckim (na południe od grodziska w Czerმnie). Wał ten miał ciągnąć się równolegle do wspomnianego rowu granicznego od północnego skraju łąk doliny Siniuchy w kierunku północno-zachodnim, w stronę lasu kotlickiego (dawniej lasu majątku Kotlice). Można z tego wywnioskować, że — jeśli wiadomość jest prawdziwa — wał ten został rozorany jeszcze przed 1850 r.

Pozostaje wspomnieć jeszcze o dwóch szczegółach również niejasnych. O $2\frac{1}{2}$ km na zachód od grodziska w Czerმnie, na północnym skraju łąk doliny Siniuchy, 400 m na N od tej rzeczki i ok. 250 m na E od wspomnianego rowu granicznego między Czerმnem a Perespą jest maleńki prostokątny okop, zwany przez ludność Okopisko, ledwie widoczny wśród traw nieco tam wyniesionego terenu, na skraju pól ornych (Czerմno, st. 18). Ma on $13\frac{1}{2}$ kroku długości i $11\frac{1}{2}$ m szerokości (licząc od zewnętrznej strony). Dziedziniec tego okopiku otacza wał, szerokości $2\frac{1}{2}$ kroku i $\frac{1}{4}$ m wysokości. Wał zaś otacza rowek, szerokości może $1\frac{1}{2}$ kroku i $\frac{1}{4}$ m głębokości. Okop ten usytuowany jest na cypelku nieco suchszego gruntu, wchodzącego w łąki. Według opowiadań miejscowych ludzi, powołujących się na przekazy kilku starszych generacji, można sądzić, że okop ten istnieje co najmniej już od 200 lat. Nie znaleziono tam jakichkolwiek zabytków mimo usilnych poszukiwań. Wygląda to na pozostałość po jakiejś nietrwalej strażnicy, po jakimś namiocie lub biwaku. Obiekt ten leży jakby w przedłużeniu zachodniego krańca obwodowego po drugiej, południowej stronie Siniuchy.

W środku łąk, u zbiegu dolin Siniuchy i Huczwy, 300 m na południe od grodziska w Czerმnie, w stronę kolonii Gwoździak, przy dróżce z Zakładu Dobroczynnego w Turkowicach, do południowo-wschodniej części Czerմna (gospodarstwa Józefa Błaszczuka), znaleziono przed kilku laty przy kopaniu torfu płot, wykonany z brzozowych kołków, dołem zaostrzonych, wyplatany gęsto brzozowymi gałęziami grubości 1—2 cm. Szczyt tego płotu ukazywał się na głębokości $1\frac{1}{2}$ m od powierzchni łąki. Kołki pionowe miały ok. 2 m długości i 3—5 cm grubości, a stały w metrowej odległości od siebie. Płot ten przebiegał z zachodu na wschód, a zaobserwowano go na długości ok. 3 m (tak daleko, jak sięgał wykop). Spód jego

był w wodzie. Jakichkolwiek innych zabytków przy płocie tym nie zauważono. Trudno orzec, czy tego rodzaju płot pełnił jakąś funkcję gospodarczą, co jest prawdopodobniejsze, czy też odgrywał jakąś rolę w systemie obronnym pobliskiego grodu.

Na zakończenie części opisowej godzi się też zająć pokrótce materiałem podaniowym. O przeszłości Czerмна i położonego na jego terenie grodziska krążą wśród ludności tej wsi, a także okolicznych wiosek, liczne podania, z których znaczna część została już zanotowana w tej samej niemal postaci, w jakiej się je słyszy dziś jeszcze, w latach 1844 i 1885 przez cytowanych już badaczy Pawliszczewa i Łonginowa. I tak ludność wsi Czerмна i sąsiedniej (od północy) wsi Wakijów twierdzi, że na ich gruncie znajdowało się niegdyś miasto Czerwieńsk, po którym pozostał ślad właśnie w postaci grodziska w Czermnie, podczas gdy mieszkańcy Wakijowa dopatrują się tego śladu w rozległych łąkach, położonych ok. 2 km na północ od Wakijowa, tuż na zachód od brzegów Huczwy, a zwanych Czermieniec lub Czerwieniec. Podania te głoszą dalej, że na zamku w Czermnie, którego pozostałością jest grodzisko, mieszkał książę bardzo potężny, który był tak silny, że gdy wrogowie oblegli gród, potrafił przepędzić ich samym krzykiem, który było słychać bardzo daleko od grodu. Wały grodziska miały według tradycji miejscowej zostać usypane nie z ziemi, wybieranej na miejscu, gdyż nie pozwalało na to bagniste podłoże, lecz z ziemi zwożonej wołami z sąsiedniej wsi Perespa (odległej od grodziska ok. 4 km). Powszechnie opowiadają też mieszkańcy okolicznych wiosek, że gdy Tatarzy lub Turcy oblegli niegdyś gród Zamczysko w Czermnie, podszedłszy od strony wsi Turkowice (położonej na wschód od Czerмна, po wschodniej, przeciwnej stronie Huczwy), a nie mogąc grodu zdobyć, zasięgnęli rady u przemyślnej baby imieniem Kasia, zamieszkałej w Turkowicach (stąd zapewne Turcy pod Czermnem!). Ta pod groźbami, czy też w wyniku kuszących obietnic, podała im sposób na zdobycie grodu, mianowicie spojenie gołębi przylatujących z grodu czerwieńskiego na żer do Turkowic grochem lub też ziarnem moczonym w wódce, złapanie ich i przywiązanie im do ogonów płonących żagwi, w wyniku czego gród drewniany, do którego wróciły, miał spłonąć. Zdobywcy bojąc się jednak chytryści owej zdrajczyni-baby powiesili ją na dębie w Turkowicach, który, jako drzewo bardzo stare i grube zwane Babij (zapewne *babyj dub*), pokazywano sobie jeszcze do II wojny światowej koło cmentarza ukraińskiego w Turkowicach. Pawliszczew słyszał też o „Babiej Mogile“ w tej miejscowości, w której „baba“ miała być powieszona. Trudno dziś ocenić, w jakim stopniu ostatnie podanie odzwierciedla rodzimą tradycję miejscową, a w jakim rezultacie oddziaływań przez szkołę i cerkiew znanego podania, zanotowanego w kronice Nestora w odniesieniu do grodu drewlańskiego, zdobywanego

przez Olgę w 945 r. Inna legenda wspomina o tym, że swego czasu Tatarzy po zdobyciu grodu wywabili kobiety i dziewczyny, mieszkanki Czerмна, z kryjówek, udając, że są zwycięskimi miejscowymi obrońcami grodu i że wtedy dopuszczali się na nich rozmaitych gwałtów. We wszystkich tych podaniach mogą się odzywać dalekie echa istotnego najazdu tatarskiego, gdyż według latopisu nikonowskiego miał Batu-chan zdobyć Czerwień w 1240 r. („I ide k Czerwincu i biw poroki wziat' jego“ — tj. „I przyszedł (Batu-chan) ku Czerwieniowi i bił taranem, aby go zdobyć“). W odniesieniu do grodu czerwieńskiego powtarza się też znany motyw o zapadniętym kościele i o biciu dzwonów słyszonym w określonej porze przez pewnych tylko ludzi.

W nawiązaniu do tych podań należy stwierdzić jeszcze, co następuje. To, co A. W. Łonginow pisze na temat uroczyska „Monastyr“, odnosi się nie do Czerмна samego, ale do Turkowic, położonych po drugiej, wschodniej stronie Huczwy, ściślej do terenu zajętego obecnie przez sierociniec, a przed I wojną światową przez prawosławny Zakład Dobroczynny, połączony z klasztorem i dwiema cerkwiami¹⁴. Starsza z nich, później (po zlikwidowaniu unitów) zdegradowana do roli kaplicy, była cerkiewką unicką pod wezwaniem Najśw. Bogurodzicy przy klasztorze OO. Bazylianów, sięgającym nie dalej wstecz — jak się zdaje — niż XVII w. Z tą cerkwią, położoną ok. 1 km na SE od grodziska, wiążą się też zapewne dzwony wyłowione przed kilkudziesięciu laty z Huczwy oraz nazwy niektórych pól, które dowodnie były uposażeniem „monastyru“ bazylińskiego. Wydaje się bardzo wątpliwe, żeby cerkiew i klasztor w Turkowicach sięgały wczesnego średniowiecza. Przypuszczam, że budowle sakralne Czerwienia uległy zniszczeniu w XIII w. i zapomnieniu w wiekach następnych. Śladem po nich są zapewne wieści o śladach murów kamiennych i ceglanych na terenie grodziska i podgrodzia w Czermnie.

Trudno orzec, co tkwi w nazwie uroczyska Czermieniec (lub jak chcą niektórzy autorzy, np. Łonginow — Czerwieniec). Mianem tym określają ludzie miejscowi bardzo rozległe zabagnione łągi nad Huczwą, obejmujące parę kilometrów kwadratowych powierzchni, położone na terenie sąsiadującej z Czermnem wsi Wakijów, o 3—6 km od czerwieńskiego kompleksu grodowego w dół rzeki Huczwy. Ze względu na złe możliwości osadnicze tego terenu i na brak zabytków wiążących się z osadnictwem grodowym nie sposób szukać Czerwienia na obszarze Wakijowa i uroczyska „Czerwieniec“, tak jak to sugeruje Łonginow¹⁵.

Rzecz inna, że nazwa miejscowości Wakijów pod Czermnem wiąże się prawdopodobnie z imieniem niejakiemu Wakieja, od którego powstała

¹⁴ Łonginow, *op. cit.*, s. 183.

¹⁵ Łonginow, *op. cit.*, s. 185, 186.

nazwa dworu „Wakijew”, istniejącego w niedalekim Włodzimierzu Wołyńskim w końcu XI w.¹⁶ Można by domyślać się, że w tym czasie z Czermnem był związany w jakiś sposób bojarzyn tego imienia oraz że wieś Wakijów sięga tak daleko wstecz swym istnieniem. Jest to prawdopodobne i ze względów topograficznych, zważywszy, że Wakijów leży u przeprawy przez Huczwę tam, gdzie stara droga z Czermna-Czerwienia idąca na północ w stronę Brześcia czy też Włodzimierza przechodziła z lewego na prawy brzeg Huczwy. W miejscu takiej przeprawy wczesne powstanie osiedla jest prawdopodobne.

Mamy jeszcze inną nazwę miejscowości wiążącej się z Czermnem. Są to Raciborowice na drodze z Chełma do Hrubieszowa, pod Uchaniem. Około 1120 r. (kilka lat po 1116 r.) występuje mianowicie niejaki Foma Ratiborowicz jako „posadnik” w Czerwieniu. Tenże Foma Ratiborowicz wysłany został wcześniej, bo w 1116 r., przez Włodzimierza Monomacha wraz z synem Monomacha, Wiaczesławem, na wyprawę nad dolny Dunaj¹⁷. Longinow domyśla się¹⁸, że te Raciborowice mogły być „własnością dziedziczną czerwieńskiego posadnika”¹⁹.

II. CZĘŚĆ OGÓLNA

Biorąc pod uwagę całość wyników badań z 1952 r. oraz dane zebrane na miejscu w latach dawniejszych, należy stwierdzić, że dawny gród w Czermnie wraz z licznymi osadami podgrodowymi po obu stronach Huczwy i Siniuchy z łączącymi je parusetmetrowej długości pomostami, groblami, kilkoma cmentarzyskami i niemal 2-kilometrowym wałem obwodowym, broniącym przyczółka od południa — był potężnym zespołem osadniczym, nie mającym chyba równego sobie na całej przestrzeni między Bugiem a Wieprzem. Powierzchnia pól, nosząca ślady zamieszkania we wczesnym średniowieczu, objętych umocnieniem i pokrytych cmentarzyskami, wynosi ok. 1 km² lub może nawet nieco więcej. Prace zespołu badawczego (doc. dr A. Nadolskiego, mgr A. Abramowicza, mgr A. Zbierskiego i autora artykułu) wykazały, że całość czermieńskiego zespołu osadniczego przypada w głównym swym zrębie na III okres wczesnośredniowieczny (950—1300 r.). Materiał zabytkowy, pochodzący z grodu, dzieli się w wyniku obserwacji nad jego stratygrafią na 3 poziomy, z których najgłębszy przypada na X w. (częściowo z ceramiką słabo obtaczaną), środkowy na XI w. (poziom z przezślikami z łupku wołyńskiego

¹⁶ Tichomirow, *op. cit.*, s. 116; *Ipatiew. lietopis*, s. 171.

¹⁷ Nasonow, *op. cit.*, s. 140, 141.

¹⁸ Longinow, *op. cit.*, s. 187.

¹⁹ Nasonow, *op. cit.*, s. 141, przyp. 2; *Ipatiewskaja lietopis, lata 6625 i 6629*; Longinow, *op. cit.*, s. 187.

oraz z przeważającą ilością ceramiki „białej“) oraz najwyższy na wieki XII i XIII (poziom z wyrobami szklanymi, przezślikami z łupku różowego i ze znacznie zmniejszoną ilością ceramiki „białej“). Poziomów tych nie da się na razie powiązać ze zmianami politycznymi lub etnicznymi. Nie stwierdzono też wyraźnych śladów najazdu mongolskiego z 1240 r., który zapewne był główną przyczyną upadku grodu. Już obecne obserwacje, poczynione na obszarze mniejszym niż 1% powierzchni samego grodziska, pozwalają stwierdzić wbrew twierdzeniu A. N. Nasonowa²⁰, że Czerwień posiadał duże znaczenie handlowo-rzemieślnicze. Posiadamy bowiem konkretne dowody istnienia na grodzie i podgrodziu czerwieńskim rozwiniętego hutnictwa, a pośrednio też kowalstwa, ponadto jeszcze złotnictwa (odlewnictwa metali kolorowych) i garncarstwa. Są dość wyraźne poszlaki, że na tymże grodzie i podgrodziu mamy do czynienia ze śladami istnienia monumentalnego budownictwa sakralnego w kamieniu lub w cegle (lub w jednym i drugim) w wyniku wpływów bizantyjskich. Żywe kontakty handlowe z Kijowem są również wyraźnie poświadczone. Materiał archeologiczny uwidacznia też regionalne wołyńsko-nadbużańskie piętno znacznej części zabytków. Zespół ten ma wyraźne znamiona tworu feudalnego. Niemal kompletny brak zabytków z II okresu wczesnośredniowiecznego, tzn. z I. połowy X w. i z IX w., na powierzchni osad podgrodowych, niewielka ich ilość na terenie grodu, brak tychże w wale obwodowym i na powierzchni cmentarzysk — nasuwa myśl, że początki czerwieńskiego zespołu osadniczego sięgają najwyżej jeden lub kilka dziesiątków lat poniżej połowy X w. Uwzględniając wielkość tego obiektu, jego chronologię, tradycje przechowane u ludności miejscowej oraz dane historyczne, odnoszące się do usytuowania dawnego Czerwienia²¹ — trzeba wypowiedzieć się stanowczo za identycznością dzisiejszego Czerwna z dawnym Czerwieniem, stolicą Grodów Czerwieńskich.

Zasługuje na uwagę usytuowanie strategiczne grodu czerwieńskiego. Otóż główna jego osłona naturalna, szeroka zabagniona dolina Huczwy, znajduje się na wschód od niego, druga zaś, niemal że równego znaczenia bariera naturalna, wielka bagnista dolina rzeki Siniuchy, wzmocniona długim wałem obwodowym, broni grodu skutecznie od południa. Stosunkowo najłatwiejszy dostęp do grodu czerwieńskiego i do większości jego osad podgrodowych był od północnego zachodu. To usytuowanie grodu

²⁰ Nasonow, *op. cit.*, s. 23, przyp. 1.

²¹ Wzmianki zawarte w *Powieści wriemiennych Net po Ławrentiewskiej lietopisi 1377 g.*, wyd. w Moskwie—Leningradzie w r. 1950, s. 178, 180, 380, 382, w odniesieniu do wypadków z roku 1097, a przede wszystkim wzmianki zawarte w *Lietopisi po Ipatskomu Spisku* pod r. 1268, z których wynika, że Czerwień leżał między Sutieską-Sąciąską a Włodzimierzem Wołyńskim (według łaskawej informacji prof. dr S. Kuczyńskiego).

nasuwa domysł, że ci, którzy gród zakładali, liczyli się przede wszystkim z koniecznością ochrony przed atakiem, idącym od wschodu i od południa. Zestawiając tę obserwację ze znanym przekazem *Powieści wriemiennych liet* (w odniesieniu do 981 r.), z którego wynika, że Czerwień był do tego roku we władaniu polskim, oraz z wynikiem badań z 1952 r., na podstawie których wiemy, że czerwieński zespół grodowy powstał pod koniec 1. połowy X w. — dochodzimy do wniosku, że Czerwień mógł zostać założony w wyniku ekspansji wczesnofeudalnego państwa polskiego lub też państwa Wiślan ku wschodowi jako gród, mający bronić polskiego stanu posiadania. Jest prawdopodobne, że czołowe grody ziem, które około połowy X w. weszły w skład państwa wczesnopiastowskiego, jako punkty obronne założone przez Polaków, otrzymały też polskie nazwania, jak właśnie Czerwień, Bełz i Przemyśl²². Nie da się jednak zaprzeczyć, że wartość dowodowa takiej nazwy, jak Czerwień, osłabiona jest faktem, że nazwy podobne znane są ponoć i spod Kijowa. W tym też czasie mogły pojawić się w tych stronach inne punkty osadnicze o polskich nazwach, jak np. Wareż (korzystam tu z sugestii prof. T. Lewickiego z Krakowa). Z tego, co wiemy na podstawie badań archeologicznych w 1952 r., oraz z tego, co nam mówią źródła pisane, możemy wnioskować, że gród Czerwień stosunkowo niedługo mógł być we władaniu polskim, bo od ok. 930—940 r. do 981 r. oraz od 1018 do 1031 r., czyli łącznie nieco więcej niż pół wieku, podczas gdy w latach 981—1018 oraz 1031 do ok. 1240 r. (mniej więcej do czasu, gdy gród przestał istnieć jako punkt obronny, lub do 1300 r., gdy cały kompleks osadniczy podupadł), tzn. przez 2 i pół bądź 3 wieki dzierżyli go książęta ruscy. Ten stan rzeczy ma swe wierne odbicie w materiale archeologicznym, wydobytym w czasie wstępnych badań w 1952 r. Mianowicie znakomita większość zabytków znalezionych na grodzisku w Cermnie oraz na otaczających go osadach ma charakter zdecydowanie wschodniosłowiański, ruski lub ściślej wołyński. Ilość tych wyraźnie ruskich elementów kulturowych jest stosunkowo najmniejsza w najgłębszych i najstarszych zarazem warstwach kulturowych grodziska czerwieńskiego, ale i tu są reprezentowane pokaźną ilością. Trudno jest ocenić w tej chwili, w jakim stopniu wytwory ruskie głębszych warstw grodziska czerwieńskiego, pochodzące — jak możemy mniemać — z czasów władania grodem czerwieńskim przez Mieszka i Bolesława Chrobrego, są wyrazem stosunków handlowych z ziemiami ruskimi za Bugiem.

²² Por. wywody na ten temat A. Brücknera w *Dziejach kultury polskiej*, t. 1, Kraków 1931, s. 66, i w *Słowniku etymologicznym języka polskiego*, Kraków 1927, s. 20, 45; M. Rudnickiego w „*Slavii Occidentalis*“, t. 10: 1931, s. 391; A. Szelańgowskiego w pracy pt. *Granice Polski i Rusi*, s. 10, oraz J. Widajewicza w rozprawie pt. *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku*, s. 55—62.

z pobliskim Włodzimierzem lub dalszym Kijowem, a w jakim dowodem fizycznej obecności na grodzie pewnej ilości Rusinów. Będzie rzeczą bardzo istotną stwierdzić podczas dalszych badań, czy konstrukcja wałów grodowych ma cechy typowe polskie. Godzi się zaznaczyć, że koncepcje wysuwane tu odnośnie do powstania Grodów Czerwieńskich zgodne są w szeregu istotnych punktów z poglądami wyrażonymi już przed kilkudziesięciu laty przez A. Jabłonowskiego²³, a niedawno przez B. D. Griekowa²⁴. Ostatnio też ujął podobnie to zagadnienie J. Widajewicz²⁵. Interesujący i ważny przypisek akademika Griekowa podaję tu w całości w tłumaczeniu.

„Spór między uczonymi rosyjskimi a polskimi odnośnie tego, przez jaką ludność, ruską czy polską, była zamieszкана ta część Ukrainy zachodniej, którą *Powiest' wriemiennych liet* nazywa Grodami Czerwieńskimi, może być — jak mi się wydaje — przesądzony na korzyść ludności ruskiej na podstawie następujących uzasadnień: 1) najdawniejszą ludnością tej ziemi są Dulebowie, gałąź wschodnich Słowian; 2) dane archeologiczne, lingwistyczne i prawne mówią o jedności kultury od Karpat do Dniepru; 3) współczesna ukraińska ludność wiejska tej ziemi w większości nie jest napływową, lecz tubylną — absolutnie nic nie wskazuje na to, aby tutaj przed Ukraińcami mieszkali Polacy. Dążenia Polski do zawładnięcia tą ziemią są niezaprzeczalne. Walka między państwem kijowskim a Polską zaczęła się prawdopodobnie przed X w. Wtedy kiedy latopis mówi «i zajął ich grody», ma na myśli grody — obwarowania, zbudowane widocznie przez Polaków lub tylko zajęte przez polskie załogi i w znacznej mierze kolonizowane przez Polaków w wyniku ich dążności do ekspansji na wschód“.

Z tym wywodem akademika Griekowa wiążą się następujące uwagi. Już od dawna językoznawcy, m. in. u nas prof. T. Lehr-Spławiński²⁶, zwracają uwagę na fakt, że na pograniczu językowym polsko-ruskim (obecnie i w ciągu całego ostatniego tysiąclecia) brak dialektów przejściowych. Wysnuwa się stąd wniosek, że dialekty takie (występujące nb. wszędzie tam, gdzie istniały długotrwałe, spokojne i ustabilizowane stosunki sąsiedzkie między pokrewnymi grupami językowymi) uległy

²³ A. Jabłonowski, *Ruś Czerwona. Źródła dziej.*, Warszawa, t. 18, 1902—1903, lub *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa—Wiedeń 1899—1904.

²⁴ B. D. Griekow, *Kijewska Ruś*, Moskwa 1949, s. 467, przyp. 1.

²⁵ J. Widajewicz, *Pierwotne dzieje Polski*, „Przegląd Zachodni“, R. 8: 1952, z. 11/12, rozdz. IV: *Wiślanie*, s. 389.

²⁶ M. in. T. Lehr-Spławiński, recenzja pracy: I. Ziłyński, *Proba uporządkowania ukraińskich goworów* (Lwów 1914), „Rocznik Sławistyczny“, t. 9: 1921; J. Czekanowski, *Wstęp do historii Słowian*, Lwów 1927, s. 121; T. Lehr-Spławiński, *Słowianie Zachodni*, Kraków 1946, s. 15.

likwidacji w wyniku starć i przesunięć granicznych oraz późniejszych nawarstwień jednej grupy językowej na drugą lub w wyniku częściowej emigracji plemion o charakterze przejściowym. Zachodzi pytanie, czy właśnie terytorium Grodów Czerwieńskich nie było zasiedlone przez ludność o takim charakterze przejściowym. Prof. S. Kuczyński zwracał uwagę na konferencji naukowej w Hrubieszowie w dn. 26 IX 1952 r. na możliwość wysiedlenia ludności zamieszkującej Czerwień i podległe mu terytorium oraz zasiedlenia go ludnością z głębi Rusi, opierając się na wzmiance latopisu pod 1031 r., brzmiącej w tłumaczeniu tak: „Jarosław i Mścisław zebrali wielu wojów, poszli na Lachów i zajęli powtórnie Grody Czerwieńskie i najechali zbrojnie ziemię lacką i wielu Lachów przywiedli i rozdzielili między siebie. Jarosław posadził swoich nad Rosią i są tam po dzień dzisiejszy“²⁷. Wydaje się istotnie rzeczą najprawdopodobniejszą, że książęta kijowscy dla umocnienia swego panowania na terytorium Grodów Czerwieńskich stąd właśnie wysiedlili polskie załogi grodów oraz nie zadeklarowaną bliżej etnicznie i politycznie ludność obszaru podległego tym grodom i osadzili ją w głębi Rusi, na jej południowym, najbardziej zagrożonym pograniczu stepowym. Jest jednak możliwe, że przekaz ten trzeba interpretować w ten sposób, że książęta Jarosław i Mścisław, korzystając w 1031 r. z zamętu panującego wówczas w Polsce, posunęli się w głąb rdzennych ziem polskich i tam nabrali jeńców lackich.

Patrząc na to zagadnienie nie od strony stosunków etnicznych, lecz politycznych, wypada nam stwierdzić, że tzw. Russkaja ziemia przez cały wiek IX i znaczną część X w. nie obejmowała swym zasięgiem terytorium Grodów Czerwieńskich. Terytorium to, zanim dostało się w orbitę wpływów i panowania polskiego (polańskiego, ewentualnie przedtem wiślańskiego), a potem kijowskiego, mogło stanowić twór półpaństwowy z zaczątkami ustroju feudalnego, tak jak to przyjmuje A. N. Nasonow. Zresztą państwo kijowskie nie zdołało — i po zajęciu tego obszaru w końcu X w., i po raz wtóry w 1. połowie XI w. — włączyć go integralnie do swego terytorium państwowego w wiekach X—XII, godząc się na zachowanie przezeń dość znacznej albo zgoła znacznej odrębności²⁸. W tych okolicznościach istniały oczywiście dogodne warunki do ekspansji państwa polskiego w tę stronę, wyprzedzającej o pół wieku ekspansję państwa kijowskiego.

Oceniając te wszystkie sprawy od strony wyników badań archeologicznych w 1952 r., należy wyraźnie podkreślić, że pod względem kulturalnym Czerwień zorientowany był wyraźnie na wschód ku Rusi,

²⁷ M. D. Prisielkow, *Troickaja Lietopis*, Moskwa 1950, s. 133; *Powieśt' wriemiennych liet*, wyd. Akad. auk. SSSR, Moskwa—Leningrad 1950, s. 101 i 301,

²⁸ Nasonow, *op. cit.*, s. 130, 134, 143, 218.

a słabe związki wykazywał z Polską. W jakim stopniu stan ten odzwierciedla znaną przewagę kulturalną Rusi kijowskiej we wczesnym średnio-wieczu, szczególnie na terenach najsilniej wystawionych na oddziaływania kulturalne Kijowa i innych ważniejszych centrów kulturalnych Rusi, a w jakim stosunki etniczne i polityczne — trudno na razie orzec, mając na uwadze niezwykle ułamkowość naszego dotychczasowego materiału źródłowego.

Na zakończenie godzi się jeszcze wspomnieć, że przedpolem grodu czerwieńskiego od wschodu (w czasie kiedy był we władaniu polskim) był pas ziemi między Huczwą a Bugiem szerokości ok. 20—25 km. Bug, będący pierwotnie (pamiętajmy o poświadczonych przez Geografa Bawarskiego „Busani“!) rdzeniem pacierzowym terytorium zajmowanego przez Bużan (nazwę swą od Bugu Bużanie mogli przyjąć tylko wtedy, gdy rzeka przechodziła poprzez ich obszar, a nie na jego skraju — podobnie jak to było np. u Słżan i Bobrzan), stał się wtedy granicą, a starszy od Czerwienia gród Wołyń, położony nad Bugiem, jako leżący nad granicą stracił swą dawniejszą dominującą rolę na rzecz Czerwienia. Dla połaci wschodniej dawnego terytorium plemiennego Bużan, która w tym samym mniej więcej czasie znalazła się w orbicie wpływów państwa kijowskiego, kiedy połączona zachodnia weszła w skład państwa polskiego, powstał za czasów Włodzimierza Wielkiego na wschód od Bugu, w takim samym mniej więcej oddaleniu jak Czerwień i z osłoną od południowego zachodu w postaci rzeki Łuh — gród Włodzimierz. Gród ten, jako strategicznie pewniej sytuowany, mianowicie bardziej w głębi ziem ruskich, z naturalnymi osłonami od zachodu, stał się właśnie stolicą dzielnicowych ksiąząt ruskich na czas dłuższy, podczas gdy Czerwieniowi przypadła skromniejsza rola ośrodka ziemi wchodzącej po odpadnięciu od Polski w skład księstwa włodzimierskiego. Oba zresztą grody Włodzimierz i Czerwień znajdowały się przy głównej drodze, prowadzącej z Kijowa na zachód, poprzez graniczny gród Sutiejsk-Sąciaskę do Sandomierza i Krakowa, a także do innych centrów Polski środkowej i zachodniej. W Czerwieniu odgałęziała się od tej magistrali droga na południe, na Bełz, w stronę czołowego grodu ziemi (równorzędnej z ziemią czerwieńską), z którą też najczęściej dzieliła wszystkie losy. Na północ odchodziła tam też droga na Brześć i w stronę Jaćwieży oraz dalej na Sambie, co poświadczają m. in. także niedawno odkryte skarby monet arabskich. Czerwień leżał tedy w dość znacznym węźle komunikacyjnym, którego odcinki w postaci pomostów przez szerokie doliny Huczwy i Siniuchy zachowały się w sposób zgoła wyjątkowy i którego ważność znalazła akcent widomy w potężnym wale obwodowym od południa.

Łódź, 26 stycznia 1953 r.

КОНРАД ЯЗДЖЕВСКИ

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О ЧЕРМНЕ-ЧЕРВЕНЕ

I. Подробное описание

Столичный град Червонной Земли — Червень не дождался того развития, которое выпало на долю большинства городов средневековья того же значения. Не только не осталось по нем никакого наиболее скромного городского поселения, но и сам след его так затерялся, что давняя историография искала его на территории от окрестностей Холма до Перемышля, Галича, Станислава и Залещиков¹. Новейшая польская историография ограничивала поиски территорией Чернеёва, в окрестности Холма, и Чермна, в окрестности Тышовиц; советские историки высказываются в настоящее время в пользу городища на территории сегодняшней деревни Чермно, Томашевской области (Люблинского воеводства)²⁻⁴, отождествляя его с историческим Червеном. Окончательное местоположение исторического Червеня, в пункте где находится сегодня Чермно, определил С. Кучиньски⁵.

Исследования материальных остатков Червеня начались около 1820 г. До 1952 года они имели преимущественно характер местной разведки, производимой с перерывами в несколько десятков или несколько лет разными любителями старины, историками или хранителями исторических памятников⁶⁻⁹. В 1952 году там были произведены первые систематические раскопки, которые хотя и имели характер предварительных исследований, позволили все-таки сделать несколько полезных выводов, существенно выясняющих проблематику Червеня. Археологическими исследованиями руководил в Чермне автор настоящего труда, а сотрудничали с ним доцент др Анджей Надольски, магистр Анджей Абрамович, магистр Тадеуш Поклевски, магистр Анджей Зберски и Станислав Мадайски.

Чермно расположено над Гучвой, левым притоком Буга, при впадении в нее ручья Синюхи, в 25 километрах на юго-запад от Грубешова. В планировке самой деревни можно усмотреть следы давнего треугольного плана торгового городища. Чермно разложилось на черноземно-лессовых полях, возвышающихся от 1 до 6 метров над уровнем Гучвы и смежных лугов. Значительная часть деревни окружена болотистыми долинами Гучвы (шириной в среднем 2 км) и Синюхи (шириной $\frac{3}{4}$ км). Болотистость этих долин была четверть века тому назад значительно больше. Однородная полоса сухой и возвышенной земли врезывается клином между поемными лугами, над Гучвой и над Синюхой, раздробляясь на ряд отдельных кочек — островков.

Островок, расположенный наидальше на юго-восток от деревни, наиболее втиснутый в угол между давнишним стоком Синюхи и Гучвы, расположенный в наиболее защищенном месте, составлял городище (Чермно, стоянка I). Пять других островков между городищем и деревней носят явственный отпечаток средневековой колонизации, более значительной вблизи городища. Ближайший по отношению к городищу островок, примерно в три раза больше его, сохранил на своей юго-восточной грани следы вала. Это по всей вероятности главная подгородная часть (Чермно, стоянка 2). Вместе с четырьмя меньшими островками, неимеющими укреплений, на которых, должно быть, когда-то находились неболь-

¹ Нумерация примечаний в настоящем резюме относится к нумерации примечаний в польском тексте.

шие подгородные поселения (Чермно, стоянка 3—6), эти стоянки составляли более плотную, подлинную поселенческую застройку средневекового Чермна, помещающуюся в прямоугольнике, имеющим размер 700×300 метров. Городище в Чермне представляло собой типичное низменное поселение. Диаметр городища, имеющего овальную проекцию, между верхушками валов составляет около 145×95 метров, сохранившаяся высота валов 6 м., ширина их в настоящее время составляет около 20 метров у основания и 9 метров у вершины. По рассказам людей, которые случайно раскопывали в минувшие годы некоторые части вала, известно, что на торфяном фундаменте находится песчаная насыпь, содержащая между прочим много древесного угля. Впадина в северной части вала быть может является следом некогда существовавших ворот. Следов рва невидны — возможно, что болотистые топи, окружающие городище, были достаточной защитой. Углубление, расположенное немного на запад от центра двора городища и, в памяти людей, всегда заполненное водой, является вероятно остатками колодца городища. По рассказам старых людей и по свыше столетнему историческому преданию можно предполагать, что в возвышенной северо-восточной части двора городища существовали остатки какой-то кирпичной или каменной постройки. Как в границах городища (стоянка 1), так и в подгородной части (стоянка 2) найдены были человеческие скелеты¹¹, которые могли происходить из давнишнего или позднейшего кладбища или были остатками людей, павших здесь во время взятия города татарами в 1240 году.

Град (стоянка 1) соединялся с первой укрепленной подгородной частью вероятно при помощи деревянного помоста, ведущего к предполагаемым городским воротам, на что может указывать слабый след на фотографическом снимке с самолета. Другой помост (Чермно, стоянка 7), первоначальная длина которого была около 350 метров (и от которого приблизительно сто метров сохранилось более или менее до 1936 г.), а ширина около 4 метров и который поддерживался 3—4 рядами кольев, соединял град с подгородным поселением на правом берегу реки Гучвы, на территории деревни Вроновице—Доливо (стоянка 1), проходя наискосок долины реки в северо-восточном направлении. По рассказам местных жителей следует, что подобный, третий помост выходил из града по направлению на юго-восток к деревне Турковице.

На поверхности первого подгородного поселения (Чермно, стоянка 2) и в более скромном количестве на территории других подгородных поселений (Чермно, стоянки 3—6) найдены были памятники исключительно III раннесредневековой эпохи (950—1300), между прочим осколки сильно обточенной керамики, а среди них фрагменты корчаг, привезенных из Киевской Руси, пряслица из волинского сланца, куски железного шлака из печей-домниц, куски свинца, стеклянные бусы и фрагменты стеклянных браслетов.

На противоположной восточной стороне реки Гучвы находятся среди прилегающих лугов еще несколько других островков. На самом большом из них, на так называемом „Острове”, в отдалении 100—150 метров от реки, находятся следы уже упомянутого большого поселения и обширного скелетного кладбища III раннесредневековой эпохи (Вроновице — Доливо, стоянка 1, Грубешовской области), а 300 и 800 метров дальше на север менее значительные остатки поселения тех времен (Вроновице — Доливо, стоянки 4 и 2). Между прочим, здесь был найден складной греческий бронзовый крест¹². В отдалении 300 и 600 метров на восток от стоянки 1 были найдены во Вроновицах — Доливе, на малых островках (вероятно при давнишней дороге-помосте), дальнейшие скромные следы колонизации.

В 850 метрах на запад от городища, при предполагаемом перекресте давних дорог к черменскому граду, на север к Вакиеву и на юг к Белзу, имеются следы дальнейшей подгородной „колонии” (Чермно, стоянка 14), а около 100 метров на юго-восток от нее следы скелетного кладбища, откуда когда-то извлечено железный топор или чекан (Чермно, стоянка 15). Из этого места, как фрагмент дороги к Белзу, вел на юг через долину Синюхи помост (Чермно, стоянка 8), длина которого составляла когда-то около 500 метров. Этот помост сохранился до настоящего времени на протяжении 150—200 метров; он опирается на 4 параллельных рядах дубовых кольев, вбитых с промежутками в $1\frac{1}{2}$ метра в длину и в 1 метр в ширину. Около этого помоста был когда-то найден железный наконечник копья и осколок сосуда, обточенного на гончарном круге. При южном конце этого помоста, на возвышенности при южной границе долины Синюхи, случайно найдено в 1926—1928 гг. несколько скелетных погребений (Чермно, стоянка 12), а до 1921 г. будто-бы находилась в отдалении 50—100 метров на восток от этого места могила, диаметром около 7 м. и вышиной ок. 3 м., впоследствии нивелированная (Чермно, стоянка 2). В отдалении 700 м. на северо-запад от этих пунктов находится холмик, диаметром в 6 м. и высотой 1 м., который местные жители считают курганом (лесной район Тышовце, стоянка 1). Доклад Лонгинова 1885 г. указывает на существование в те времена еще обширного курганного кладбища и кроме того, быть может, плоского кладбища в этом месте. В близком соседстве с этим кладбищем, в отдалении около $1\frac{1}{2}$ км на юго-запад от городища в Чермне, находятся следы еще одного поселения под градом, относящегося к III периоду раннего средневековья (Чермно, стоянка 10), защищенного с юга окружным валом, длиной около $1\frac{1}{2}$ км (Чермно, стоянка 9). Этот вал проходит в направлении запад—северо—запад, восток—юго—восток от долины Синюхи к долине Гучвы. Несмотря на то, что он частично распахан, можно проследить на всем протяжении линию его прохождения на основании старой карты и фотоснимков с самолета. В некоторых местах его высота до сих пор доходит до $1\frac{1}{2}$ метров, а когда-то он был наверно высоты около $2\frac{1}{2}$ метров. Что касается ширины его основания, то сегодня она равняется около 6 метрам, а первоначально была около 4 м. На верху вероятно находился когда-то колокол, а перед ним, с южной стороны, находился ров, первоначальная ширина которого составляла 4 метра, а глубина $1\frac{1}{2}$ метра. Памятники относят его по времени тоже к III периоду раннего средневековья. Недостовверная устная традиция, имеющая распространение среди пожилых людей местного населения, и не совсем проверенные этимологические¹³ толкования дают возможность предполагать, что до 1850 года на территории деревни Переспа, расположенной непосредственно к западу от Чермна, существовал подобный вал, тянувшийся от северного рубежа долины Синюхи по направлению на северо-запад.

Местные народные сказания, относящиеся к Чермну, упоминающие между прочим город „Червеньск”, в общем не очень разнятся от тех, которые были зарегистрированы еще в 1844 и 1885 гг. Звучит в них далекий отголосок татарского нашествия 1240 года, о котором в связи с Червнем вспоминает летопись Никона.

С раннесредневековым Червнем связаны еще, вероятно, две местности, расположенные на север от Чермна, а именно: расположенный в непосредственном его соседстве, на переправе через Гучву, Вакиев—который выводит свое название, быть может, от боярина Вакея—связанный с Владимиром Вольньским XI века; другая местность это Рациборовице, находящийся на дороге ведущей из Холма в Грубешув и связанная, повидимому, с Фомой Рациборовичем, посадником в Червене, о котором имеются сведения в 1116—1119 г.^{16—19}

II. Общая часть

Давний град в Чермне, совместно с многими подгородными поселениями и соединяющими их помостами и гроблями, длиной в несколько сот метров, и затем с несколькими кладбищами и окружном валом, длиной почти в два километра, с юга, был мощным поселенческим комплексом, с поверхностью около 1 км², не имеющим, по всей вероятности, равного себе на всем протяжении между Бугом и Вепшем. Весь этот комплекс датируется главным образом III периодом раннего средневековья (950 — 1300). Материальные памятники града собраны с трех уровней: самого глубокого, X века (некоторую часть их составляет слабо обточенная керамика), среднего, XI века (с пряслами из волынского сланца и главным образом с белой керамикой), и самого высокого — XII и XIII веков (со стеклянными изделиями, пряслами из розового сланца и со значительно меньшим количеством белой керамики). Этих уровней не удалось пока приурочить к политическим или этническим изменениям. Явных следов монгольского нашествия 1240 г., которое было главной причиной упадка града, не обнаружено.

Несмотря на то, что исследования охватывают менее 1% поверхности самого городища, можно уже теперь констатировать существование на территории Червенского града и подгородной части ремесел: доменного, кузничного, ювелирного и гончарного, а также следов монументального культового зодчества.

Кроме торговых связей с Киевом можно проследить на памятниках из Чермна региональный, волыноско-надбужский отпечаток. Местный поселенческий комплекс, отличающийся явственными знаменами феодального типа, а момент его возникновения можно определить на максимум один или несколько десятков лет ранее середины X века.

Археологические данные, равно как и исторические, в настоящее время определены указывают на тождество сегодняшнего Чермна с давним Червенем, столицей Червенских Городов²¹. Принимая во внимание, что главное природное укрепление Червенского града — широкая болотистая долина Гучвы, находится к востоку от него и что почти такое же значение имеет барьер со стороны юга (широкая, болотистая долина Синюхи, совместно с окружным валом), а также то обстоятельство, что самый легкий доступ к Червенскому граду и к большинству его подгородных поселений (к тому же самых главных) был с северо-запада, следует предположить, что те, которые основывали град, считались прежде всего с необходимостью защиты от нападений, идущих с востока и юга. Это обстоятельство, в сопоставлении со сказанием *Повести временных лет* о том, что Червень был до 981 года в польском владении, а также в связи с нашим определением в 1952 г., по которому Червенский городской комплекс возник в конце 1 половины X века — насовывает вывод, что Червень мог быть основан в результате экспансии раннефеодального польского государства или же государства Вислян в направлении на восток, в качестве града, которого назначением было защищать польские владения. Весьма вероятно, что главные города земель, которые около X века вошли в состав раннего государства Пястов, будучи оборонными пунктами, основанными поляками, получили также польские названия, как например Червень, Бэлз и Пшемьсь²², хотя нельзя оспаривать, что названия похожие на Червень являются, повидимому, известными тоже и под Киевом. В то время могли в надбужских окрестностях появиться также и другие населенные пункты с польскими названиями, нпр. Варэнж. Червенский град мог находиться недолго, т. е. свыше 50 лет, в польском владении (около 930/940—981, 1018—1031), в то время как в течение 2—3 столетий (981—1018,

1031—1240, когда град перестал существовать в качестве защитного пункта, или же до приблизительно 1300 г., когда весь населенный комплекс заглох) владели им русские князья. Это отражается в том, что громадное большинство памятников из городища в Чермне и из окружающих его поселений имеет определенно восточнославянский, точнее волынский характер. Количество русских элементов является сравнительно наименьшим в старейших культурных слоях червенского городища (времен Мешка I и Болеслава Храброго), но и здесь оно довольно значительно. Эти элементы являются отражением сношений с русскими землями за Бугом или подтверждением присутствия в граде некоторого количества руссинов. Весьма существенной проблемой является определение, не имеет ли конструкция городских валов типично польских признаков. Такой же концепции, касающейся возникновения Червенских городов, придерживались уже раньше другие авторы^{23—25}.

Из факта, что на рубеже польско-русского языка не обнаружено в течение тысячи лет переходных диалектов, давно был сделан вывод, что они были ликвидированы в результате столкновений, изменений границ, наслоений одной языковой группы на другую или частичной эмиграции племен, имеющих временный характер²⁶. Так именно могло случиться на территории Червенских городов. Судя по записке летописи, от 1031 года²⁷ весьма вероятным кажется предположение, что киевские князья, для укрепления своего владчества на территории Червенских Городов, именно отсюда выселили польские гарнизоны городов и нечетко дифференцированное в этническом и политическом отношении население, проживающее на территории этих городов, переселяя его в глубь Руси.

С политической точки зрения так называемая „Русская Земля“ в IX веке и в большей части X века не охватывала Червенских городов. Эта территория, до того времени когда она попала в сферу польского влияния и владчества (полянского или ранее вислянского), а потом киевского, могла составлять полугосударственную организацию, с зачатками феодального строя. Впрочем, киевское государство не смогло даже после занятия этих земель интегрально включить их в свою территорию, позволяя этим землям сохранить значительные особенности. При таких обстоятельствах конечно существовали благоприятные условия для экспансии польского государства в этом направлении, которая опередила на пол века экспансию киевского государства.

Археологические данные указывают, что в культурном отношении Червень определенно обращался на восток к Руси, а поддерживал слабые связи с Польшей. Большое раздробление материальных источников не дает возможности разрешить вопрос, проявляется ли в этом культурный перевес раннесредневековой Киевской Руси на этой территории и не следует ли наравне с этим учитывать этнические и политические отношения.

Город Червень, с предпольем с восточной стороны, возник в границах западной части (подверженной польской экспансии) давней племенной территории Бужан, в некотором временном и функциональном наследстве по старшему граду Волыни над Бугом, где река эта, из позвоночного столба, пронизывающего эту территорию, превратилась в границу. Немного спустя, во времена Владимира Великого, заложен был направленный против запада град Владимир, в границах восточной части бывшей племенной территории Бужан. Этот град стал вследствие более благоприятного стратегического положения княжеской столицей, тогда как на долю Червеня выпала более скромная роль центра земли, входящей в состав владимирского княжества.

Лодзь, 26 I 1953

